

Pawłowski, Janusz

Demografia Warmii i Mazur : stan i potrzeby badawcze

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 4, 511-520

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Pawłowski

DEMOGRAFIA WARMII I MAZUR. STAN I POTRZEBY BADAWCZE

Rok 1945 stanowi jedną z najważniejszych cezur w historii Warmii i Mazur. Dotyczy to zarówno materialnego, jak i kulturalnego bytu regionu, który w lutym 1945 r. został niemal całkowicie pozbawiony swojej dotychczasowej tkanki społecznej, a nieliczni przedwojenni mieszkańcy zostali wkrótce niemal w całości wysiedleni. Na to nałożyły się przemiany polityczne, jakie dotknęły po II wojnie światowej Europę Środkowo-Wschodnią. Należy podkreślić, że sytuacja Warmii i Mazur była typowa dla innych regionów, które znalazły się wówczas w granicach Polski.

Opisywany region stał się wówczas nowym, pozbawionym korzeni organizmem, konglomeratem różnych kultur oraz modeli cywilizacyjnych, który musiał wykształcić od podstaw nową jakość – nowe społeczeństwo. Prawie całkowicie zniknął żywioł niemiecki. W jego miejsce pojawił się niemal wyłącznie żywioł polski, który również był wypadkową wielu cech i mentalności mających swoje źródło w regionach, z których pochodzili nowi mieszkańcy. Przede wszystkim była to Białostoczczyzna, Polska centralna i Kresy Wschodnie. Z drugiej strony społeczeństwo Warmii i Mazur po 1945 r., podobnie jak w całej Polsce, podlegało zmianom, które nie miały, niestety, typowego dla społeczeństw Europy Zachodniej charakteru ewolucyjnego. Głębokość, kierunek i charakter zmian wynikał z wielu przyczyn, w tym z charakteru ustroju komunistycznego i jego *idee fixe* polegającej na stworzeniu nowego typu człowieka, szczególnie silnej do 1956 r. Społeczeństwo regionu ulegało także kolejnym kryzysom społeczno-politycznym, przyspieszonym procesom industrializacji, falam migracji (wieś – miasto) i emigracji oraz zmianie ustroju w 1989 r. Dodatkowo ludność Warmii i Mazur cechowało wiele odrębności w stosunku do mieszkańców ziem trwale należących do Polski. Były to i są: postmigracyjny charakter społeczeństwa, stosunkowo silne poczucie tymczasowości i braku związków z miejscem zamieszkania (szczególnie mocno odczuwane przez mieszkańców regionu w pierwszych latach po wojnie), obecność mniejszości narodowych – niemieckiej (systematycznie malejącej) i ukraińskiej (od 1947 r. po akcji „Wisła”), niski poziom uprzemysłowienia, brak jednorodnych, wspólnych cech, a nawet regionalizmów będących wynikiem zamieszkiwania regionu przez ludność i jej potomków mieszkającą wcześniej na innych terenach Polski. Stąd też region stwarzał warunki do stania się swoistym „poligonem doświadczalnym” dla demografów i socjologów. Według opinii Edwarda Rosseta, Ziemia Zachodnie i Północne powinny stać się demograficznym laboratorium¹. Wpływ na to miały gwałtowne i głębokie przemiany struktury demograficznej na tych terenach po II wojnie światowej, które spowodowały powstanie od podstaw nowej społeczności lokalnej.

---

¹ E. Rosset, *Ziemia zachodnie i północne jako laboratorium demograficzne*, Studia Demograficzne, 1969, nr 20, ss. 3–42.

Niniejszy artykuł ma za zadanie podsumowanie obecnego stanu badań nad demografią Warmii i Mazur oraz nakreślenie zagadnień i obszarów, którymi powinny zająć się osoby parające się naukowo demografią. Należy podkreślić, że pojęcie Warmii i Mazur występuje w omawianych badaniach na ogół jako synonim poszczególnych jednostek administracyjnych. Tym bardziej że związane są z nimi dane statystyczne, którymi posługują się poszczególni autorzy. Omawiając stan badań, skupiłem się na materiałach autorów zajmujących się ściśle przedmiotowym regionem oraz jego stolicą. Pomiąłem publikacje, w których region Warmii i Mazur lub kolejne jednostki administracyjne (Okręg Mazurski, województwo olsztyńskie, województwo warmińsko-mazurskie) oraz Olsztyn nie były podstawowym kierunkiem badań. Nie zajmowałem się również publikacjami, które dotyczą jedynie subregionów Warmii i Mazur oraz opracowaniami z lat czterdziestych XX w. jako pozbawionymi większej wartości z powodu ograniczonej ilości wiarygodnych danych demograficznych. Ze względu na pozycję największego zakładu przemysłowego wyjątek uczyniłem dla badań dotyczących Olsztyńskich Zakładów Opon Samochodowych.

Omawianym zagadnieniem zajmowało się wielu autorów, w tym związanych z Olsztynem, jak i z innymi ośrodkami. Na szczególne wyróżnienie zasługuje jednak Stanisław Żyromski związany z Olsztynem do 1965 r., kiedy przeniósł się do Warszawy, rozpoczynając pracę w Wojskowej Akademii Politycznej. Jego wkład w badania nad demografią Warmii i Mazur jest niezaprzeczalnie największy, a dorobek zasługuje na odrębne omówienie. Żyromski opublikował m.in. dwie książki związane z demografią regionu. W pierwszej oparł się głównie na źródłach i dokumentach oficjalnych oraz danych statystycznych, w tym spisach powszechnych². Przedstawił w niej podzieloną na etapy analizę procesów tworzenia się społeczeństwa Olsztyna. Charakter materiałów źródłowych oraz ich dostępność wpłynęły zapewne na fakt, że autor skupił się na takich elementach ruchu naturalnego, jak: małżeństwa, urodzenia, zgoni i przyrost naturalny, wcześniej omawiając strukturę płci ludności, strukturę wieku według płci oraz stanu cywilnego. Opisał również wpływ procesów migracyjnych na urbanizację miasta oraz sporządził prognozę ludności do 1965 r. W drugiej pracy, będącej *de facto* jego rozprawą doktorską, Żyromski, poczynawszy od bilansu otwarcia, jakim była dla niego ewakuacja oraz ucieczka ludności niemieckiej w 1945 r. do osłabienia ruchów migracyjnych w 1949 r., w sposób kompleksowy i wyczerpujący opisał zjawiska, których efektem było kształtowanie się społeczeństwa województwa olsztyńskiego³. Bardzo interesujące są dane dotyczące struktury ludności niemieckiej zamieszkującej województwo olsztyńskie po zakończeniu wojny oraz wieloaspektowo podane informacje na temat ludności napływowej, ze szczególnym uwzględnieniem repatriantów oraz przesiedleńców. Informacje te podane są na tle danych dotyczących zachodzących wówczas w kraju przemian społeczno-politycznych. Praca zawiera liczne informacje statystyczne. Zwraca uwagę bogaty warsztat historyczny autora.

Żyromski prowadził badania na temat kierunków i przyczyn ruchów wędrowniczych mieszkańców wsi olsztyńskiej do miast w okresie 1953–1960 oraz urbanizacji województwa olsztyńskiego i zmian w strukturze wieku i ruchu naturalnego ludności w latach 1951–1960⁴. Lata sześćdziesiąte ubiegłego wieku przyniosły publikacje Żyromskiego na temat badań procesu przesiedlania ludności niemieckiej z uwzględnieniem jej liczebności i struktury, a także różnic pomiędzy poszczególnymi etapami przesiedleń i skutków, jakie ten proces przyniósł dla województwa olsztyńskiego, oraz ba-

² S. Żyromski, *Rozwój ludności Olsztyna w latach 1945–1961*, Olsztyn 1964.

³ S. Żyromski, *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1949*, Olsztyn 1971.

⁴ S. Żyromski, *Emigracja ludności wsi województwa olsztyńskiego do miast w latach 1953–1960*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1962, nr 1, ss. 187–225; idem, *Przeobrażenia demograficzne w województwie olsztyńskim*. Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1964 nr 3, ss. 334–345.

dań dotyczących determinantów liczby ludności województwa w latach 1945–1969 (migracje, przyrost naturalny) i jej struktury (poziom rodnoci, współczynniki małżeństw i zgonów)⁵.

W następnej dekadzie Żyromski opublikował efekty swoich badań na temat umiarności niemowląt w okresie 1950–1969 (z uwzględnieniem struktury, przyczyn oraz porównania danych dotyczących województwa olsztyńskiego z resztą Polski, ruchów migracyjnych w okresie 1945–1949 (z uwzględnieniem przesiedleń ludności niemieckiej, osadnictwa repatriantów i przybyszów z ziem dawnych) oraz zjawisk demograficznych zachodzących w ciągu pierwszego powojennego trzydziestolecia na Warmii i Mazurach⁶. Jedyna publikacja Żyromskiego poświęcona bezpośrednio wsi dotyczyła przekształceń struktury ludności wiejskiej z uwzględnieniem specyfiki dwóch okresów, tj. do 1950 r. oraz po tym roku⁷.

Lata osiemdziesiąte przyniosły publikację będącą raczej podsumowaniem posiadanej przez autora wiedzy na temat procesów demograficznych w okresie pierwszych pięciu lat po zakończeniu wojny⁸. Żyromski w swoich publikacjach podejmował ambitne próby kompleksowego ujęcia szerokiego spektrum procesów demograficznych na Warmii i Mazurach. Jako jedyne zastrzeżenie można podnieść to, że z pola widzenia autora umknęły dość istotne aspekty związane ze strukturą zatrudnienia oraz z poziomem wykształcenia i wpływem na ten poziom olsztyńskiego ośrodka akademickiego.

Z powodu bardzo dużego wkładu w rozwój badań nad demografią Warmii i Mazur, a przede wszystkim w ich upowszechnienie, wyodrębnić należy wyniki badań opublikowane w „Olsztyńskich Studiach Demograficznych” oraz wyrazić żal, że opublikowano tylko cztery numery periodyku i do tego niesystematycznie. Ukazywały się one w latach 1972, 1975 oraz 1985 i 1987. Zmianom głównie struktury urodzeń oraz płci i wieku na przestrzeni lat 1948–1970 poświęcone były badania Małgorzaty Ostojkiej⁹. Natomiast wieloaspektowo dzieciństwo kobiet na podstawie danych z Narodowego Spisu Powszechnego z 1970 r. omówiła Małgorzata Pęda¹⁰. Pokrewnej tematyce poświęcony był artykuł Barbary Szmít i Janusza Witkowskiego dotyczący problemu rozrodczości i reprodukcji w województwie olsztyńskim¹¹. Oprócz zmian społecznych, silnym przeobrażeniem podlegały na Warmii i Mazurach również stosunki ekonomiczne, w tym związane z rynkiem pracy. Problematykę zmian w stanie zatrudnienia oraz ruchy migracyjne w „gospodarce społecznej” w latach 1955–1969 opisał Janusz Witkowski¹². Stosunkowo dużą część badań poświęcano kwestiom związanym z siłą roboczą, w tym dotyczącym jej zasobów, programom wykorzystania, przekształceń struktury zatrudnienia oraz kobiecemu rynkowi pracy i zmianom demograficznym

⁵ S. Żyromski, *Przesiedlenia ludności niemieckiej z województwa olsztyńskiego poza granice Polski w latach 1945–1950*, KMW, 1969, nr 3, ss. 395–412; idem, *Bilans demograficzny województwa olsztyńskiego (1945–1969)*, KMW, 1969, nr 4, ss. 607–618.

⁶ S. Żyromski, *Umiaralność niemowląt w województwie olsztyńskim w latach 1950–1969*, *Studia Demograficzne*, 1971, z. 27 ss. 87–98; idem, *Migracje w województwie olsztyńskim w latach 1945–1949*, *Olsztyńskie Studia Demograficzne* (dalej: OSD), 1971 (1972), [t. 1], ss. 9–18; idem, *Procesy demograficzne w trzydziestoleciu Warmii i Mazur*, KMW, 1975, nr 1, ss. 21–29.

⁷ S. Żyromski, *Kształtowanie się społeczności wiejskiej w województwie Olsztyńskim w latach 1945–1969*, w: *Współczesne przemiany wsi olsztyńskiej. Materiały z seminariów w latach 1970–1971*, Olsztyn 1973, ss. 33–42.

⁸ S. Żyromski, *Procesy ludnościowe na Warmii i Mazurach w latach 1945–1949*, KMW, 1985, nr 3/4, ss. 363–377.

⁹ M. Ostojka, *Urodzenia w województwie olsztyńskim w latach 1948–1970*, OSD, 1971 (1972), [t. 1], ss. 35–50.

¹⁰ M. Pęda, *Dzieciństwo kobiet województwa olsztyńskiego w 1970 roku*, OSD, 1973 (1975), [t. 2], ss. 9–23.

¹¹ B. Szmít, J. Witkowski, *Aktualne tendencje w procesie rozrodczości i zastępowalności pokoleń (reprodukcji) ludności woj. olsztyńskiego*, OSD, 1985, [t. 3], ss. 73–94.

¹² J. Witkowski, *Ruch zatrudnionych w gospodarce społecznej województwa olsztyńskiego w latach 1955–1969*, OSD, 1971 (1972), [t. 1] ss. 51–70.

w powiązaniu z rozwojem społeczno-ekonomicznym regionu¹³. Zagadnieniami badań nad prognozą demograficzną województwa do 2000 r. zajmował się Zdzisław Grzesiak, a Andrzej Ochocki poruszył kwestię prognoz dotyczących ilości siły roboczej¹⁴. Natomiast historycznym oraz współczesnym procesom związanym ze zmianami sieci osadniczej zarówno wiejskiej, jak i miejskiej poświęcony był artykuł Kazimierza Borowicza¹⁵. Stosunkowo niewielka część wyników badań demograficznych publikowanych w „Olsztyńskich Studiach Demograficznych” dotyczyła wsi. Jedną z nielicznych prób całościowego ujęcia zmian demograficznych na wsi olsztyńskiej w powiązaniu z gospodarką rolną był artykuł Zdzisława Grzesiaka i Jerzego Suchty¹⁶. Przedmiotem wielu publikacji w roczniku była natomiast stolica regionu. Omówiono w nich zależność pomiędzy rozwojem miasta a zmianami jego ludności, powody, którymi kierowali się imigranci, osiedlając się w Olsztynie, strukturę oraz pochodzenie terytorialne imigrantów, rozwój demograficzny i rozwój infrastruktury społecznej Olsztyńskiego Zespołu Miejskiego oraz wybrane zagadnienia dotyczące zmian demograficznych miasta w latach 1946–1982¹⁷. Region Warmii i Mazur, podobnie jak resztę kraju, cechowały silne zjawiska określane mianem ruchliwości ludności. Zjawisko to z uwzględnieniem migracji zagranicznych i wewnętrznych oraz czasowych i wahadłowych opisał Janusz Witkowski¹⁸. Nowatorskie i oryginalne było ujęcie przez Zbigniewa Strzeleckiego problemu kryteriów i przyczyn doboru małżonków, w tym ich wieku, stanu cywilnego, wykształcenia oraz miejsca zamieszkania¹⁹. Spektrum zagadnień poruszanych w „Olsztyńskich Studiach Demograficznych” było zatem bardzo szerokie, a poziom publikacji ocenić należy jako wysoki. Ich rola w popularyzacji wiedzy na temat problematyki demografii Warmii i Mazur była nie do przecenienia. Należy w tym miejscu jeszcze raz wyrazić żal, że tom wydany w 1987 r. był ostatni, do tego w minimalny sposób poświęcony tematyce Warmii i Mazur.

Jednymi z pierwszych badań dotyczących demografii Warmii i Mazur były badania Władysława Wacha. Dotyczyły one zmian struktury demograficznej województwa olsztyńskiego w latach 1945–1955 z uwzględnieniem składu ludnościowego, w tym ludności rodzimej, feminizacji oraz ruchu naturalnego²⁰. Zmianom stosunków demograficznych w pierwszych latach polskiej państwowości na Warmii i Mazurach poświęcone były badania Wojciecha Wrzesińskiego. Autor skupił

¹³ T. Olszewska, *Zmiany w strukturze zatrudnienia w województwie olsztyńskim w latach 1950–1970*, OSD, 1973, (1975), [t. 2], ss. 78–101; T. Puzio, B. Wegner, *Sytuacja na rynku pracy kobiet w województwie olsztyńskim w latach 1960–1972*, ibidem, ss. 102–116; K. Tyszkiewicz, *Przeobrażenia demograficzne a wybrane elementy rozwoju społeczno-ekonomicznego woj. olsztyńskiego*, OSD, 1985, [t. 3], ss. 31–48.

¹⁴ Z. Grzesiak, *Perspektywy rozwoju demograficznego województwa olsztyńskiego do roku 2000*, OSD, 1985, [t. 3], ss. 101–120; A. Ochocki, *Podaż siły roboczej i możliwości jej wykorzystania w województwie olsztyńskim w latach 1971–1985*, OSD, 1971 (1972) [t. 1], ss. 121–134.

¹⁵ K. Borowicz, *Przemiany sieci osadniczej województwa olsztyńskiego*, OSD, 1971 (1972), [t. 1], ss. 135–150.

¹⁶ Z. Grzesiak, J. Suchta, *Demograficzne przeobrażenia wsi olsztyńskiej w latach 1960–1970 a rozwój gospodarki rolnej*, OSD, 1973 (1975), [t. 2], ss. 24–37.

¹⁷ Pleban Józef, *Kierunki przeobrażeń podstawowych funkcji miasta Olsztyna związanych z rozwojem ludnościowym*, OSD, 1973, (1975), [t. 2], ss. 38–50; B. Michniewska-Szczepkowska, *Przyczyny migracji a cechy społeczno-demograficzne i zróżnicowanie środowisk mieszkalnych imigrantów miasta Olsztyna*, OSD, 1985, [t. 3], ss. 112–127; eadem, *Ruchliwość społeczno-zawodowa a motywacje migracji do Olsztyna*, OSD, 1987, [t. 4], ss. 149–183; E. Dźbik, Cz. Rudzka-Lorentz, *Przemiany demograficzne i społeczne Olsztyńskiego Zespołu Miejskiego w latach 1950–1980*, OSD, 1985 [t. 3], ss. 128–159; W. Skrzyżczak, *Rozwój infrastruktury społecznej Olsztyńskiego Zespołu Miejskiego w latach 1950–1980*, ibidem, ss. 160–177; W. Jacewicz, *Zmiany w stanie i strukturze demograficznej miasta Olsztyna w okresie 1946–1982*, ibidem, ss. 184–198.

¹⁸ J. Witkowski, *Podstawowe formy ruchliwości przestrzennej ludności woj. olsztyńskiego*, OSD, 1985, [t. 3], ss. 9–30.

¹⁹ Z. Strzelecki, *Społeczno-demograficzne aspekty doboru małżeńskiego w województwie olsztyńskim*, OSD, 1985, [t. 3], ss. 49–72.

²⁰ W. Wach, *Z zagadnień ludnościowych województwa olsztyńskiego*, KMW, 1958, nr 2, ss. 154–163.

się na zmianach ludnościowych, akcji osiedleńczej oraz wyjazdach do Niemiec ludności rodzimej. Omówił również kwestie przyrostu naturalnego, struktury zawodowej mieszkańców województwa oraz prognozę liczby ludności do 1965 r.²¹ Prognozie rozwoju ludności województwa olsztyńskiego poświęcił swoje badania Zdzisław Grzesiak. W pierwszych, z 1963 r., przedstawił prognozy na podstawie przyrostu naturalnego oraz migracji związanej ze zmianą rynku pracy. W następnych (1967) zajął się prognozą ilości i struktury ludności oraz siły roboczej do 1980 r. oraz czynnikami naturalnymi i ekonomicznymi wpływającymi na ten proces²². Małgorzata Ostojka przedstawiła problem zmian w ruchu naturalnym ludności województwa olsztyńskiego, jego kierunków i tendencji w szóstej dekadzie XX w. Najwięcej miejsca poświęciła stanowi cywilnemu, urodzeniom oraz zgonom jako czynnikom mającym największy wpływ na ruch naturalny²³.

Tematem, który przeważał w badaniach demograficznych dotyczących regionu, była migracja. Wpływ na to miała z pewnością specyfika Warmii i Mazur i dominująca rola migracji w zasiedlaniu tych terenów po II wojnie światowej, decydująca o sytuacji ludnościowej.

Badaniom migracji do Olsztyna poświęcona jest monografia Barbary Michniewskiej-Szczepkowskiej. Książka składa się z trzech części. Pierwsza dotyczy podbudowy teoretycznej poruszanego tematu, w następnych autorka omawia wpływ migracji na rozwój demograficzny miasta oraz wyniki przeprowadzonych w 1980 r. badań na temat migracji stałych do Olsztyna. Bogate wyniki badań autorka zamieściła w postaci licznych tabel i rycin²⁴. Należy podkreślić, iż jest to jedna z bardzo niewiele książek w jednorodny i indywidualny sposób zajmujących się Olsztynem. Autorka poświęciła swoje badania również wpływowi oraz udziałowi ludności wiejskiej w rozwoju ludności Olsztyna do 1985 r. z uwzględnieniem cech charakterystycznych dla poszczególnych okresów migracji²⁵.

Publikacja Janusza Witkowskiego z 1978 r., podsumowując wyniki badań dotyczących migracji ludności Warmii i Mazur, zawiera płynące z nich wnioski, podaje jednocześnie zalecane kierunki badań²⁶. W pracy zbiorowej *Społeczno-demograficzne aspekty migracji osób z wyższym wykształceniem (na przykładzie województwa olsztyńskiego)* podsumowano wyniki badań ankietowych na temat przyczyn i kierunków migracji na terenie województwa olsztyńskiego wśród absolwentów wyższych uczelni z uwzględnieniem analizy tej populacji oraz przebiegu procesów migracyjnych²⁷. Wyniki badań potwierdziły, że procesy migracyjne dotyczą w większym zakresie mężczyzn oraz osób w młodszym wieku, a głównym powodem migracji była chęć poprawy warunków mieszkaniowych.

---

²¹ W. Wrzesiński, *Ze współczesnych zagadnień demograficznych województwa olsztyńskiego*, Prace i Materiały Etnograficzne, 1960 (1961), [t. 19], ss. 181–201.

²² Z. Grzesiak, *Perspektywy rozwoju ludności województwa olsztyńskiego*, w: *Z problemów demograficznych województwa olsztyńskiego. Materiały konferencji z dnia 14 X 1963 r.*, Olsztyn 1964, ss. 42–66; idem, *Prognoza ludności i bilans siły roboczej województwa olsztyńskiego*, Olsztyn 1967.

²³ M. Ostojka, *Ruch naturalny ludności województwa olsztyńskiego w latach 1950–1960*, w: *Z problemów demograficznych województwa olsztyńskiego. Materiały konferencji z dnia 14 X 1963 r.*, Olsztyn 1964, ss. 10–25.

²⁴ B. Michniewska-Szczepkowska, *Migracje stale do Olsztyna. Uwarunkowania społeczno-ekonomiczne i konsekwencje*, Olsztyn 1991.

²⁵ B. Michniewska-Szczepkowska, *Rola migracji w rozwoju demograficznym Olsztyna*, Czasopismo Geograficzne, 1991 z. 4, ss. 349–355.

²⁶ J. Witkowski, *Migracje ludności w regionie Warmii i Mazur jako przedmiot badań i analiz społeczno-demograficznych*, w: *Czynnik demograficzny w przeobrażeniach struktur społeczno-gospodarczych. Materiały z seminarium naukowego we Fromborku, 9–11 czerwca 1977*, red. nauk. J. Witkowski, Olsztyn 1978, ss. 36–54.

²⁷ *Społeczno-demograficzne aspekty migracji osób z wyższym wykształceniem (na przykładzie województwa olsztyńskiego)*, pod red. J. Witkowskiego, Olsztyn 1982.

Społeczno-ekonomicznym i kulturowym uwarunkowaniom migracji w regionie Warmii i Mazur poświęcone było seminarium, które odbywało się 7–9 czerwca 1979 r. Opublikowane w następnym roku materiały zawierają trzy interesujące artykuły. Dotyczą one determinantów zmiany miejsca zamieszkania, efektów badań na temat zależności liczby ludności miast od migracji, zwłaszcza ludności wiejskiej, oraz badań migracji ludności Olsztyna w porównaniu do mieszkańców sześciu innych miast – trzech mniejszych (Grudziądz, Elbląg, Koszalin), dwóch nieco większych (Toruń, Białystok) oraz jednego ośrodka zdecydowanie większego (Gdańsk)²⁸. Mikołaj Latuch, jeden z najwybitniejszych demografów i statystyków polskich, na podstawie danych GUS oraz wyników Narodowego Spisu Powszechnego z 1970 r. opisał rozwój liczebności miast województwa olsztyńskiego, badając głównie pochodzenie terytorialne ich mieszkańców oraz strukturę demograficzną²⁹. W tej samej publikacji znajduje się artykuł Haliny Wasilewskiej-Trenkner, w którym autorka podała czynniki wzrostu ludności miejskiej oraz konsekwencje napływu ludności do miast³⁰. Podobnym zakresem badań, tj. czynnikami wpływającymi na wzrost liczby mieszkańców miast, zajmował się Władysław Wach. Do czynników tych zaliczył głównie kwestie ekonomiczne, w tym dostępność mieszkań, oraz podaż miejsc pracy³¹.

W dniach 31 maja – 2 czerwca 1985 r. odbyło się w Waszecie pod Olsztynkiem seminarium poświęcone społeczno-demograficznemu i ekonomicznemu aspektom współczesnych migracji w Polsce. Publikacja, będąca efektem konferencji, zawiera dwa artykuły związane z problematyką migracji na terenie Warmii i Mazur. Artykuł Andrzeja Saksona zawiera analizę badań nad problemem emigracji ludności rodzimej z terenu Warmii i Mazur, jej etapy i zróżnicowanie do 1984 r. Godne podkreślenia jest to, że autor korzystał również ze statystycznych źródeł niemieckich³². Jako zastrzeżenie można podnieść, iż autor w przypadku emigracji oparł się głównie na oficjalnych polskich danych statystycznych, nie uwzględniając występującej na dużą skalę tzw. emigracji nielegalnej, polegającej m.in. na braku powrotów do Polski osób, które wyjechały jedynie na pobyt czasowy. W drugiej artykule Barbara Michniewska-Szczepkowska i Barbara Szmit przedstawiły zjawisko ruchliwości przestrzennej ludności województwa olsztyńskiego. Uwzględniły jej następujące formy: migracje wewnętrzne definitywne, migracje wahadłowe, zagraniczne oraz czasowe. Według auterek, ośrodkiem przyciągającym największą liczbę imigrantów pozostaje Olsztyn, natomiast ruchliwość przestrzenna dotyczy w większym zakresie mieszkańców wsi. Artykuł zawiera również wyniki badań empirycznych przeprowadzonych w 1980 r. na populacji imigrantów przybyłych do Olsztyna

²⁸ A. Szyfer, J. Suchta, *Społeczno-ekonomiczne i demograficzne aspekty migracji w regionie Warmii i Mazur*, w: *Społeczno-ekonomiczne i kulturowe uwarunkowania migracji w regionie Warmii i Mazur. Materiały z seminarium 7–9 czerwca 1979*, red. nauk. B. Michniewska-Szczepkowska, Olsztyn 1980, ss. 19–35; W. Rakowski, *Wpływ migracji na wzrost ludności mniejszych miast województwa olsztyńskiego*, ibidem, ss. 89–120; W. Rakowski, J. Szymański, *Migracje ludności Olsztyna na tle innych dużych ośrodków*, ibidem, ss. 121–154.

²⁹ M. Latuch, *Struktura pochodzenia terytorialnego aktualnych mieszkańców miast w województwie olsztyńskim*, w: *Współczesne przemiany społeczno-kulturowe małych miast w województwie olsztyńskim. Materiały z seminarium 29–31 maja 1972 r.*, red. nauk. B. Beba, Olsztyn 1973, ss. 35–58.

³⁰ H. Wasilewska-Trenkner, *Kilka uwag o rozwoju demograficznym miast województwa olsztyńskiego*, w: *Współczesne przemiany społeczno-kulturowe małych miast w województwie olsztyńskim*, ss. 94–98.

³¹ W. Wach, *Determinanty wzrostu ludności miejskiej w województwie olsztyńskim w latach 1945–1976*, w: *Czynnik demograficzny w przeobrażeniach struktur społeczno-gospodarczych. Materiały z seminarium naukowego we Fromborku, 9–11 czerwca 1977*, red. nauk. J. Witkowski, Olsztyn 1978, ss. 130–144.

³² A. Sakson, *Problem migracji ludności rodzimej Warmii i Mazur do RFN*, w: *Społeczno-demograficzne i ekonomiczne aspekty współczesnych migracji w Polsce. Seminarium Waszeta k. Olsztynka 31 maja – 2 czerwca 1985*, oprac. nauk. J. Witkowski, Monografie i Opracowania / Szkoła Główna Planowania i Statystyki, 212, Kształtowanie Procesów Demograficznych a Rozwój Społeczno-Gospodarczy Polski / Instytut Statystyki i Demografii, 6, Warszawa 1986, ss. 303–313.

w 1978 r.³³ Należy podkreślić, iż wieloaspektowe wyniki badań z 1980 r. są przytaczane wielokrotnie w publikacjach, których autorką lub współautorką jest Barbara Michniewska-Szczepkowska. Badania te dotyczyły przyczyn migracji do Olsztyna, poprzedniego i obecnego miejsca zatrudnienia, zawodu wykonywanego aktualnie i poprzednio (z uwzględnieniem znaczenia Olsztyńskich Zakładów Opon Samochodowych), struktury rodzin imigrantów – pierwotnej oraz obecnej, pochodzenia terytorialnego i społecznego badanej populacji imigrantów oraz struktury jej wieku i poziomu wykształcenia³⁴.

Kolejny obszerny blok badań dotyczył zagadnień demografii olsztyńskiej wsi. Znaczna liczba badań poświęcona tej tematyce wynikała ze struktury demograficznej województwa olsztyńskiego, która potwierdzała dominujący udział ludności wiejskiej, oraz istnienia w Olsztynie Wyższej Szkoły Rolniczej, przekształconej następnie w Akademię Rolniczo-Techniczną, przez wiele lat jedynego ośrodka akademickiego Warmii i Mazur, którego zakres zainteresowań naukowych dotyczył rolnictwa i w naturalny sposób wsi. Należy podkreślić, że wyniki prowadzonych badań były publikowane głównie w latach sześćdziesiątych i pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XX w. Procesem demograficznym z uwzględnieniem prawdopodobnych tendencji w przyszłości oraz aktualnej i historycznej strukturze ludności wiejskiej według płci, wieku oraz źródeł utrzymania poświęcił artykuł Zdzisław Grzesiak³⁵. Z kolei Jerzy Borzuchowski pisał na temat skali ruchów migracyjnych ludności wiejskiej w latach 1966–1968 z uwzględnieniem ich zróżnicowania terytorialnego³⁶. Wpływowi zmian struktury demograficznej wsi olsztyńskiej, spowodowanych starzeniem się ludności wsi, feminizacją zawodu rolnika oraz emigracją, na ilość siły roboczej oraz skalę uprawianego arealu ziemi poświęcone były badania Jerzego Suchty³⁷. Za cenne i nowatorskie uznać należy badania Zdzisława Grzesiaka poświęcone prawdopodobnemu zapotrzebowaniu na siłę roboczą i jej zasobom do roku 2000. Opublikowane wyniki zostały wzbogacone dziewięcioma wartościowymi tabelami³⁸.

Dekadę lat siedemdziesiątych XX w. cechował przyspieszony proces industrializacji oraz urbanizacji kraju, co wywarło silny wpływ na sytuację demograficzną wsi. Zmianom demograficznym wsi województwa olsztyńskiego poświęcone były badania Zbigniewa Strzeleckiego. Autor uwzględnił w nich takie kryteria, jak liczba utrzymujących się z rolnictwa, liczba bezwzględna mieszkańców, współczynnik feminizacji, struktura wieku ze szczególnym uwzględnieniem osób sześćdziesięcioletnich i starszych jako użytkowników gospodarstw rolnych³⁹. Przykładem bardzo

³³ B. Michniewska-Szczepkowska, B. Smit, *Wybrane problemy migracji ludności w województwie olsztyńskim*, w: *Spoleczno-demograficzne i ekonomiczne aspekty współczesnych migracji w Polsce*, ss. 265–283.

³⁴ T. Klepacka, B. Michniewska-Szczepkowska, *Sprawozdanie z badań nad migracjami do miasta Olsztyna*, KMW, 1981, nr 2/4, ss. 470–480; B. Michniewska-Szczepkowska, *Cechy społeczno-zawodowe współczesnych imigrantów do Olsztyna a struktury funkcjonalne miasta*, KMW, 1987, nr 3/4, ss. 499–510; eadem, *Czynnik rodzinny jako przyczyna społecznej migracji do miasta Olsztyna*, KMW, 1985, nr 1/2, ss. 89–95; eadem, *Pochodzenie terytorialne i społeczne współczesnych imigrantów Olsztyna*, KMW, 1986, nr 3/4, ss. 209–213; eadem, *Z badań nad migracją ludności wiejskiej do miast (na przykładzie Olsztyna)*, *Więść Współczesna*, 1983, nr 8, ss. 57–65; eadem, *Wpływ migracji do miasta Olsztyna na pozycję społeczno-zawodową i zmianę funkcji zawodowej imigrantów*, *Biuletyn IGS*, 1982, nr 4, ss. 141–153.

³⁵ Z. Grzesiak, *Demograficzne przemiany wsi olsztyńskiej w okresie powojennym*, w: *Przemiany wsi na Ziemiach Zachodnich i Północnych w okresie XXV-lecia Polski Ludowej na przykładzie Warmii i Mazur. Materiały z seminarium 6–8 czerwca 1969*, Olsztyn 1970, ss. 81–90.

³⁶ J. Borzuchowski, *Wielkość i kierunki migracji ludności wiejskiej z województwa olsztyńskiego w latach 1966–1968*, w: *Przemiany wsi na Ziemiach Zachodnich i Północnych w okresie XXV-lecia Polski Ludowej na przykładzie Warmii i Mazur*, ss. 91–92.

³⁷ J. Suchta, *Procesy demograficzne na wsi olsztyńskiej*, w: *Współczesne przemiany wsi olsztyńskiej. Materiały z seminariów w latach 1970–1971*, Olsztyn 1973, ss. 113–116.

³⁸ Z. Grzesiak, *Perspektywy gospodarowania czynnikiem ludzkim w województwie olsztyńskim, ze szczególnym uwzględnieniem wsi*, w: *Współczesne przemiany wsi olsztyńskiej. Materiały z seminariów w latach 1970–1971*, ss. 59–78.

³⁹ Z. Strzelecki, *Zmiany struktury demograficznej wsi z podkreśleniem olsztyńskiego*, w: *Gmina, jej funkcje i warunki rozwoju. Materiały z seminarium 6–8 czerwca 1974 r.*, pod red. H. Murawskiej-Koprowskiej, Olsztyn 1975, ss. 238–251.

nielicznych współczesnych badań dotyczących wpływu przemian społeczno-gospodarczych na sytuację demograficzną wsi warmińsko-mazurskiej są badania Janusza Hellera i Zbigniewa Nasalskiego. Autorzy skupili się na okresie 1989–2006 i na stosunkowo wąskim zakresie badań, tj. gęstości zaludnienia terenów wiejskich w zależności od ich odległości od ośrodków miejskich. Podkreślali korzystny wpływ bliskości dużych ośrodków miejskich na gęstość zaludnienia gmin oraz regres demograficzny gmin położonych na peryferiach⁴⁰.

Niewiele zainteresowania poświęcano demografii miast Warmii i Mazur. Analizy struktury ludności małych miast województwa olsztyńskiego, zarówno demograficznej, jak i społeczno-zawodowej, dotyczyły badania Janusza Witkowskiego⁴¹. Co istotne, ze względu na liczbę ludności do małych miast zaliczono wszystkie miasta województwa, oprócz Olsztyna. Perspektywom oraz uwarunkowaniom rozwoju ludności miast województwa olsztyńskiego do 1990 r., z uwzględnieniem specyfiki poszczególnych ośrodków miejskich, poświęcony był artykuł Jerzego Borzuchowskiego⁴². Badania Konrada Dramowicza dotyczyły z jednej strony wpływu procesów historycznych na liczbę mieszkańców miast oraz zmianę pozycji poszczególnych miast pod względem liczby ludności. Z drugiej, autor uwzględnił wpływ innych czynników, jak ruch naturalny i wędrowny, w tym emigrację ludności rodzimej do RFN. Do głównych mankamentów tej publikacji należy zaliczyć brak przy wielu danych statystycznych informacji o dacie ich powstania⁴³.

Jedną z niewielu publikacji pochodzących z lat dziewięćdziesiątych był raport z 1994 r. przedstawiający wyniki badań na próbie reprezentatywnej 1106 mieszkańców Olsztyna między 15 a 74 rokiem życia na tle podstawowych informacji o całej populacji miasta. Uwzględniono strukturę płci, wieku, miejsca zamieszkania (dzielnica miasta), wykształcenia, sytuacji mieszkaniowej i sytuacji społeczno-zawodowej. Oprócz części demograficznej, publikacja zawiera opinie badanej grupy na temat szeroko rozumianego funkcjonowania miasta oraz wnioski z badań⁴⁴.

Otwarcie w 1967 r. Olsztyńskich Zakładów Opon Samochodowych przełożyło się na zmianę struktury demograficznej, a zwłaszcza struktury zatrudnienia w stolicy regionu oraz w samym regionie, a szczególnie na wsi olsztyńskiej. Był to i jest największy zakład przemysłowy na Warmii i Mazurach. Stanowił on, a głównie jego załoga, przedmiot licznych badań. Niestety, większość z nich pochodzi z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w.⁴⁵

Organizacja Narodów Zjednoczonych zaleca, aby spisy powszechne odbywały się co dziesięć lat, w latach zakończonych na 0 lub im bliskich. Po zakończeniu II wojny światowej pełne narodowe

---

⁴⁰ J. Heller, Z. Nasalski, *Przemiany demograficzne na wsi warmińsko-mazurskiej w okresie transformacji systemowej*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 2007, nr 1, ss. 58–70.

⁴¹ J. Witkowski, *Przemiany w strukturze społeczno-demograficznej ludności małych miast i osiedli województwa olsztyńskiego w latach 1950–1970*, w: *Współczesne przemiany społeczno-kulturowe małych miast w województwie olsztyńskim. Materiały z seminarium 29–31 maja 1972 r.*, red. nauk. B. Beba, Olsztyn 1973, ss. 99–109.

⁴² J. Borzuchowski, *Demograficzny rozwój miast województwa olsztyńskiego do roku 1990*, Bibliotekarz Olsztyński, 1975, nr 1, ss. 14–18.

⁴³ K. Dramowicz, *Zmiany ludnościowe miast powiatowych województwa olsztyńskiego*, Geografia w Szkole, 1971, nr 3, ss. 124–128.

⁴⁴ *Raport z badań Mieszkańcy Olsztyna 1994*, Pracownia Badań Społecznych i Marketingowych w Olsztynie Andrzej Wysokiński, Olsztyn 1994.

⁴⁵ H. Wilczyńska, *Formowanie się załogi Olsztyńskich Zakładów Opon Samochodowych*, w: *Przemiany wsi na Ziemiach Zachodnich i Północnych w okresie XXV-lecia Polski Ludowej na przykładzie Warmii i Mazur. Materiały z seminarium 6–8 czerwca 1969*, Olsztyn 1970, ss. 93–96; J. Witkowski, *Dojazdy do pracy w województwie olsztyńskim ze szczególnym uwzględnieniem Olsztyńskich Zakładów Opon Samochodowych*, w: *Współczesne przemiany wsi olsztyńskiej. Materiały z seminariów w latach 1970–1971*, Olsztyn 1973, ss. 79–96; M. Latuch, *Struktura i kwalifikacje imigrantów zatrudnionych w Olsztyńskich Zakładach Opon Samochodowych w 1969 roku*, OSD, 1971 (1972), [t. 1], ss. 82–100; R. Stasiak, *Placa jako czynnik warunkujący ruch siły roboczej w Olsztyńskich Zakładach Opon Samochodowych*, OSD, 1973 (1975), [t. 2], ss. 130–139.

spisy powszechne organizowano w Polsce sześciokrotnie – w latach 1950, 1960, 1970, 1978, 1988 oraz 2002. Przyspieszenie terminu o dwa lata (1978, 1988) uzasadniano koniecznością wcześniejszego dostarczenia planistom materiału wyjściowego do opracowania kolejnego planu rozwoju społeczno-gospodarczego Polski⁴⁶. Natomiast przeprowadzenie ostatniego spisu po czternastu latach od poprzedniego wynikało z problemów budżetu Skarbu Państwa. Badaniom wyników narodowych spisów powszechnych na Warmii i Mazurach poświęcone były artykuły Mikołaja Latucha i Andrzeja Sołomy. Pierwszy zawierał charakterystykę demograficzną gmin województwa olsztyńskiego na bazie wyników Narodowego Spisu Powszechnego z 1970 r. Artykuł posiadał bardzo bogatą część tabelaryczną. Autor omówił zróżnicowanie gmin województwa pod kątem liczby mieszkańców, ich wieku, wielkości gospodarstwa domowego, udziału ludności tubylczej i napływowej, stosunku do pracy i źródła utrzymania, poziomu wykształcenia, ruchu naturalnego i mechanicznego oraz zmian w strukturze wieku w latach 1960–1970⁴⁷. W następnym artykule Andrzej Sołoma omówił wyniki spisu z 2002 r. w relacji do spisu z 1988 r., ze szczególnym uwzględnieniem ekonomicznych aspektów zmian strukturalnych ludności będących konsekwencją przemian gospodarczych⁴⁸.

Zwraca uwagę stosunkowo niewielka liczba współczesnych badań demograficznych z pierwszego dziesięciolecia XXI w., pomimo szerszego niż w przeszłości zakresu danych źródłowych oraz większych możliwości technicznych. Przykładami jednych z niewielu są badania Lucyny Frąckiewicz z Akademii Ekonomicznej w Katowicach, Aliny Potrykowskiej z PAN oraz Anetty Waśniewskiej z Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Elblągu. Pierwsza z autorek przedstawiła sytuację demograficzną Warmii i Mazur na tle porównywalnych danych z innych województw Polski północnej i kraju oraz różnice pomiędzy poszczególnymi regionami województwa warmińsko-mazurskiego, z uwzględnieniem tendencji w dziesięcioleciu 1990–2000⁴⁹. Przedmiotem badań Aliny Potrykowskiej były różnice demograficzne pomiędzy poszczególnymi jednostkami terytorialnymi województwa na podstawie standardowych mierników i kryteriów⁵⁰. Anetta Waśniewska podała przyczyny generowania wysokiej stopy bezrobocia, która cechuje województwo warmińsko-mazurskie oraz strukturę ludności według podziału na ludność w wieku przedprodukcyjnym, produkcyjnym i poprodukcyjnym dla poszczególnych powiatów województwa⁵¹. Należy jednak zauważyć, że pomimo tytułu, *de facto* artykuł nie podaje relacji pomiędzy zmianami demograficznymi a rynkiem pracy.

Analiza przytoczonych badań pozwala stwierdzić, że największa aktywność badawcza dotycząca demografii Warmii i Mazur cechowała dekadę lat siedemdziesiątych. Obecnej stagnacji badawczej dowodzą organizowane wówczas liczne seminaria (w 1970, 1972, 1974, 1977 oraz 1979) poświęcone tej tematyce. Potwierdza to poniższy wykres odzwierciedlający liczbę publikacji omawianych w artykule (w podziale na okresy pięcioletnie).

⁴⁶ J. Z. Holzer, *Demografia*, wyd. 5, Warszawa 1999, ss. 40–41.

⁴⁷ M. Latuch, *Zróżnicowanie demograficzne mieszkańców wsi w województwie olsztyńskim*, w: *Gmina, jej funkcje i warunki rozwoju. Materiały z seminarium 6–8 czerwca 1974 r.*, red. H. Murawska-Koprowska, Olsztyn 1975, ss. 186–237.

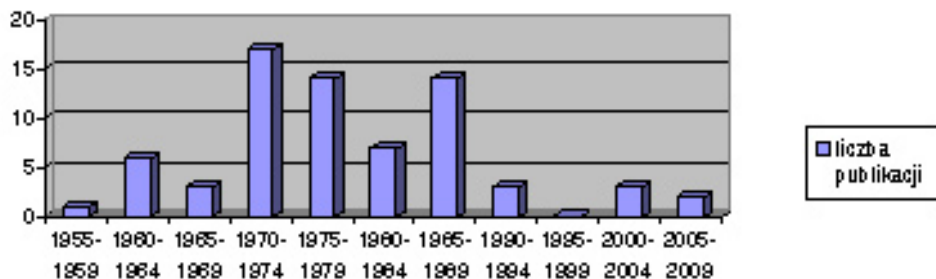
⁴⁸ A. Sołoma, *Województwo warmińsko-mazurskie w świetle niektórych danych „Raportu z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002”*. *Przesłanki do kontrowersyjnych konkluzji ekonomicznych*, w: *Wybrane problemy społeczno-ekonomiczne Polski północno-wschodniej*, Olsztyn 2003, ss. 85–96.

⁴⁹ L. Frąckiewicz, *Spoleczno-demograficzny rozwój województwa warmińsko-mazurskiego*, Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku, t. 10: *Problemy społeczne regionów*, pod red. A. Organiściak-Krzykowskiej, Rządowa Rada Ludnościowa, Olsztyn 2003, ss. 47–57.

⁵⁰ A. Potrykowska, *Przestrzenne zróżnicowanie procesów demograficznych w województwie warmińsko-mazurskim*, Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku, t. 10, ss. 59–82.

⁵¹ A. Waśniewska, *Zmiany demograficzne a rynek pracy województwa warmińsko-mazurskiego – wybrane zagadnienia*, *Rozprawy Naukowe i Zawodowe PWSZ w Elblągu*, Elbląg 2008, z. 5, ss. 77–86.

Liczba publikacji dotyczących demografii w poszczególnych pięcioleciach

Źródło: obliczenia własne

Autorzy kolejnych badań dotyczących demografii Warmii i Mazur powinni skupić się na tematach i aspektach, których zabrakło w omawianych badaniach. Zaliczyć do nich można, przykładowo, znaczenie powoływanych nowych ośrodków akademickich na poziom wykształcenia mieszkańców regionu. Dotychczasowe badania pomijały również wpływ zmian administracyjnych na strukturę demograficzną województwa olsztyńskiego/warmińsko-mazurskiego. Do luk należy zaliczyć także brak badań na temat skutków dla regionu emigracji z lat osiemdziesiątych XX w. Według Andrzeja Paczkowskiego, w okresie 1980–1986 za granicą pozostało ponad 700 tys. osób⁵². Nie przeprowadzono również badań na temat skutków emigracji, głównie zarobkowej, po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej. Brak badań dotyczy wpływu zmian regulacji prawnych (np. Ustawy o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego, warunkach dopuszczalności przerywania ciąży i jej wcześniejszych postaci) na takie elementy służące do badań ruchu naturalnego, jak liczba urodzin i w konsekwencji przyrost naturalny. Pominięto również wpływ zmian obyczajowości na liczbę zawieranych małżeństw oraz wiek zawierania związku małżeńskiego. Do największych mankamentów zaliczyłbym jednak całkowite pomijanie badań (z wyjątkiem Stanisława Żyromskiego) kompleksowych procesów demograficznych zachodzących na terenie województwa i w jego stolicy na przestrzeni określonego czasu, którego cezurę mogłyby stanowić np. lata 1945 i 1989 jako daty przełomów lub lata poszczególnych spisów powszechnych dających bardzo bogaty wyjściowy materiał badawczy. Wyrazić w tym miejscu należy nadzieję, że braki te zostaną uzupełnione.

⁵² A. Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski 1939–1989*, Warszawa 2000, s. 558.